

UOT 821.

DÜNYA ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FİKRİ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞI

İBRAHİMOVA NÜBAR NATİQ qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Şəki filialı, müəllim

Gəncə Dövlət Universiteti, dissertant

nubar666777@gmail.com

Açar sözlər: ədəbi-nəzəri fikir, prinsiplər və kateqoriyalar, ədəbiyyat, fəlsəfə, mədəniyyət fenomeni, tarixi təkamül, dinamik təsir, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafı birmənalı şəkildə dünya ədəbi-nəzəri fikrinin təməl prinsipləri və kateqoriyaları ilə bağlı olmuşdur. Bununla belə, problemin özü bəzi hallarda müzakirə və mübahisə predmeti olsa da, gərəyincə öyrənilməmişdir. Tarixi baxımdan dünya ədəbi-nəzəri fikrinin yaranıb digər xalqların ədəbiyyatşünaslığının formalaşmasına təsiri mübahisəsizdir. Dünya ədəbiyyatı, ədəbi-nəzəri fikri özünün təşəkkülündə bir sıra məlum mərhələlər keçib keyfiyyət baxımından dəyişdikcə, onun tarixində digər ədəbiyyatlar və ədəbiyyatşünaslıqlarla yeni münasibətlərə daxil olması, həm də öz əlaqələrini genişləndirib, yaxınlaşdırmaqla təsir mexanizmlərini də dəyişdirmişdir. Onu da qeyd etmək zəruridir ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı dünya ədəbi-nəzəri fikrindən yararlanmaqla özü də beynəlxalq ədəbi mübadiləyə daxil olub, öz təsirini göstərmək imkanı əldə edə bilmişdir. Dünya ədəbi-nəzəri fikrinin müasir səviyyəsi və müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq sahəsində aparılan metodoloji işləmələr həm də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və dünya ədəbi-nəzəri fikrində yer almış uyğun, oxşar xüsusiyyətləri vurğulamağa imkan yaradır. Buna görə də Şərqi, Qərbi, rus və dünya ədəbi-nəzəri fikrinin tarixi, tərcümələrin tarixi və tipoloji oxşarlıqları ədəbi prosesin mahiyyətinə uyğun olaraq onların funksionallığı istiqamətində öyrənilməlidir. Qeyd etdiklərimiz göstərir ki, dünya ədəbi-nəzəri fikri ilə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının qarşılıqlı münasibətləri son dərəcə mürəkkəb və çoxşaxəlidir.

Məsələn: biz Hüseyn Cavidin dram əsərlərinin bir neçəsinin (“Şeyx Sənan” və “İblis”) tarixi köklərinə nəzər saldıqda görürük ki, “Şeyx Sənan” faciəsi ənənə, irfan və milli elementlər kontekstində nəzərdən keçirildikdə müəyyən etmək olur ki, bu faciə öz klassik mahiyyətinə görə Fəridəddin Əttarın “Mantik ət-teyr” əsərindəki Şeyx Sənan hekayətindən qaynaq almaqla, eyni təsəvvüf anlayışları müstəvisində ortaya gəlmişdir. Hər iki əsərə dərinə nəzər saldıqda görə bilirik ki, burada motiv, mövzu, süjet və rəmz oxşarlıqları mövcuddur. Bununla belə, fərqlər də az deyildir. Əttarın Şeyx Sənanı ilə Cavidin Şeyx Sənanı xronotop baxımından fərqli zaman və məkan kəşiklərinin mümayəndələridir. Sənətkarlardan hər birində mövzunun bədii tkartovkası da fərqlidir. Hüseyn Cavid yaradıcılığının ədəbi-fəlsəfi qaynaqlarını tədqiqata cəlb edən A.Əbilov yazır: “Şeyx Sənan”rəmzlər külliyyatıdır... Təsəvvüfdə Allaha qovşmağın yeddi mərhələsi Fəridəddin Əttarın “Şeyx Sənan” hekayətində olduğu kimi, Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsində də başdan-başa, əvvəldən sona qədər müşahidə olunur... “Şeyx Sənan” cəmiyyətə, insan mənəviyyətinə təsəvvüf müstəvisindən yanaşan və irfan sirləri ilə zəngin olan bir əsərdir, amma həm də təkcə bu deyil, digər əsərlərində olduğu kimi, “Şeyx Sənan” faciəsində də Hüseyn Cavid Turanın, türk insanın və türk cəmiyyətinin problemləri ilə məşğuldur”. [3, s.10-11]

Gördüyümüz kimi, əgər, bir tərəfdən, Cavidin “Şeyx Sənan”ında dünya bədii-nəzəri fikrinin zəngin qaynaqlarından yaradıcılıqla istifadə edilmişdirsə, digər tərəfdən, bu faciə böyük ədəbin irfan bilgilərinin məcmusu kimi ortaya çıxmışdır. Cavidin bu əsərin yazılmasında böyüklüyü özünü onda göstərir ki, o, dünyanın siyasi-ictimai durumunun son dərəcə məşəqqətli bir dövrünü ortaya

çəkərkən türk milli düşüncəsinin yeni sənətə yönəldilməsini, təsəvvüf zehniyyətinin təkkədən teatra gətirilməsinə daha böyük üstünlük verməyi nümayiş etdirmişdir. “İblis” faciəsinin də məram və məqsədində analoji məqamlar, yəni əsərdəki əvvəlki dövrlərdən gələn tarixi-mədəni olaylara müəllif müasirliyin gözü ilə baxmağı zəruri saymışdır.

Mənbə və materialları nəzərdən keçirdikcə belə bir qənaətə gəlmək olur ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmi özünün dünya ədəbiyyatının nəzəri müddəalarından yararlanmasında xeyli mərhələlər keçmişdir. Dünya ədəbi-nəzəri fikrindən gələn müddəaların mənimsənilməsi, Şərq, Qərb, rus, dünya fəlsəfi-estetik təfəkküründən gələn cərəyan, metod, axın və nəzəriyyələr ədəbiyyatşünaslığımıza mahiyyətinə görə daxil edilmiş, alimlərimiz tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Belə baxışlar nəinki sırf ədəbiyyatşünaslar tərəfindən, həm də humanitar sahələrdə çalışanların tədqiqatlarında yer almışdır. Onlar çoxsaylı ədəbi-estetik kateqoriyaların mahiyyətini izah etməklə nəzəri özü yaratmağa qabil olan konsepsiyalara üstünlük verməyi məqbul hesab etmişlər. Ədəbi-nəzəri fikrin ədəbiyyatşünaslığımıza daşınması tarixi inkişaf dönəmləri ilə təhlil edilmişdir.

Bir şeyi də nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, lap orta əsrlərdə Şərq nəzəri fikri, Şərq poetikası Şərq fəlsəfi düşüncəsindən qaynaq alıb inkişaf edirdi. Sonrakı dövrlərdə digər dünya xalqlarının (rus, Qərbi Avropa, Amerika və s.) ədəbi düşüncəsinə pozitiv təsir də dünya filosoflarının nəzəri baxışları kontekstində getmişdir. Şərqdə bu Bədrəddin Səmərqəndi, Mahmud ər-Zəməkşəri, İbn Ərəbi, İbn Ruşd, İbn Sina, İbn Tufayl, İbn Haldun, Əl-Kindi, Əl-Fərabi, Əl-Qəzali, Fəridəddin Əttar və başqaları idisə, Qərbdə qədim yunan və Roma filosofları Aristotel, Platon, Sokratdan tutmuş, Avqustin Avrel, Pyer Abelyar, Foma Akvinski, Frensis Bekon, Kreyten de Trua, Dante Aligyeri, Cefri Çoser, Volfram fon Eşenbax, O.Şpenqler, F.Nitşe, Q.Hegel, İ.Kant və digərləri olmuşlar. Filosofların ədəbiyyatın nəzəri problemləri ilə məşğul olması təbiidir. Fəlsəfənin ədəbiyyat, yaxud ədəbiyyatın nəzəri məsələləri ilə məşğul olması ona görə təbiidir ki, onların hər ikisi mədəniyyət fenomeni omaqla, onların özünə də xidmət edir. Hər bir insanın içində ədəbi mətnə özünəməxsus fəlsəfi baxış olur. Biz tez-tez “həyatın fəlsəfəsi”, “yazıcının fəlsəfəsi”, “məsələnin fəlsəfəsi”, “Dostoyevskinin fəlsəfəsi”, “Axundzadənin fəlsəfəsi” və s. kimi söz birləşmələri və məfhumlardan istifadə edirik. Problemin çətinliyi burada əsasən fəlsəfi baxışla ədəbiyyatı bağlayan məqamlara diqqət yetirməkdən ibarətdir. Maraqlıdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, ədəbiyyata tuşlanan mədəniyyətlərdə fəlsəfi refleksiya ona görə güclü idi ki, tənqidi dərk daha çox ədəbiyyat kontekstində baş verirdi və buna görə də onların (fəlsəfənin və ədəbiyyatın) arasında Qərb cəmiyyətində olduğu kimi yer almaqdaydı. Elə buna görə də ədəbiyyatla (ədəbiyyatşünaslıqla) fəlsəfə arasında bərabər güclü qütblərin ziddiyyəti də yox dərəcəsində idi. Poeziya Azərbaycan ədəbiyyatında ekzistensiallığın xüsusi növü kimi uzun əsrlər boyu ön planda dayanmışdı və bu Şərq ədəbi düşüncəsinin də xüsusi aparıcı qüvvəsi olmuşdur. Filologiya daha arxaik yaddaşa söykənən elm kimi bütün kontekstləri qurmağa can atmaqla daim fəlsəfi əsərlərlə (düşüncəylə) ziddiyyətdə olur. Lakin getdikcə elə vəziyyət yaranır ki, ədəbiyyat özünün konkret vəzifələri ilə məşğul olmur. Onun media məqsədləri ədəbiyyatın özü tərəfindən bəyan edilir. Buna baxmayaraq, fəlsəfə ilə ədəbiyyat arasında münasibətlər ənənəvi sabit səviyyədə məlum olan kommunikasiyada gedə bilməz. Ədəbiyyatın və fəlsəfənin başlıca baza münasibəti onun reallıqda yoxlanılmasıdır. Ədəbiyyat bütöv obrazlar yaradan yeganə mühüm vasitədir.

Ş.Alışanlı yazır: “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, eləcə də Avropada xeyli müddətdir O.Şpenqlerin nəzəri konsepsiyası təqdir olunur, xüsusən XX əsr (sovet dövrü) ədəbiyyatı ilə klassik irsin varis-irs probleminin şərhində bu ideya əsas götürülür.

O.Şpenqler çoxsaylı özümlü mədəniyyətlərin tarixi təkamülünü yaranma, çiçəklənmə və məhv olma mərhələləri prinsipi ilə tədqiq edir. Bu gün dünyada tarix səhnəsindən silinmiş dinlər, dillər və mədəniyyətlər mövcuddur. Lakin onlar bəşərin yeni mədəni inkişafında sözün yaddaşı, təfəkkürün yaddaşı fonunda transformasiya olunmuşdur. [2, s.119] Bunu ona görə deyirik ki, Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığı dünya ədəbi-nəzəri prosesinin bir həlqəsi olmaqla, həmin vahid prosesin mühüm, aparıcı xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməklə irəliləmişdir. Buna

görə də ədəbiyyatşünaslığımız dünya ədəbi-nəzəri fikrinin özünəməxsus hissəsi kimi dərk olunmalıdır. Çünki dərinədən nəzər saldıqda görürük ki, Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığında gedən motiv, mövzu, problem, janr, metod, üslub zənginliyi, rəngarəngliyi, mürəkkəbliyi məhz dünya ədəbi-nəzəri fikrinin müxtəlif tərəflərinə yaxından bələd olub, ondan istifadəyə bağlı olmuşdur. Eyni zamanda sadaladığımız elementlər, onların fəlsəfi-estetik bazası, tipologiya məsələləri XX əsrdə daha çox inkişaf imkanı əldə edən ədəbiyyatşünaslığımızın aparıcı problemlərini təşkil etməsidir.

Ümumiyyətlə götürdükdə dünya ədəbi-nəzəri fikrinin ədəbiyyatşünaslığımıza təsiri məsələlərinə nəzər salan tədqiqatçılar problemə müxtəlif rakursdan yanaşırlar. Bu onunla bağlıdır ki, bəşər övladının ortaya çıxardığı zəngin mənəvi sərvətin digər xalqların ədəbiyyatşünaslığında yerini müəyyənləşdirmək son dərəcə aydın və dürüst yanaşma təbəb edir. XX əsrin ortalarından üzü bəri isə məsələ ətrafında mübahisələr aparılır, dünya nəzəri-fəlsəfi məktəblərinin (burada humanitar düşüncə daşıyıcılarının işləmələri də mütləq nəzərə alınmalıdır) problemi hansı elmi qənaətlər rakursundan işıqlandırması da vacib şərtidir. Məsələyə məhz belə geniş kontekstdən yanaşan Ş.Alışanlı doğru olaraq vurğulayır ki, müasir ədəbi-nəzəri fikrin problemlərini humanitar elmlərin kontekstindən kənarında araşdırmaq qeyri-mümkündür. İctimai-sosial elmlərin formalaşması prosesi, sinkretizmdən fərdiləsməyə gedən yol, başqa sözlə, ədəbiyyatşünaslığın müstəqil elm kimi gündəmə gəlməsi onun ümumi, mərkəzdənqaçma keyfiyyətini rədd etmir. Ədəbiyyatşünaslıq fərdiləşdiyi kimi, tarixin bir çox məqamlarında humanitar fikrin müştərək metodoloji meyarlarına möhtac olur. Başqa sözlə, öz inkişafının konkret zaman hüdudunda humanitar fikrin orta meyarları zəminində çıxış nöqtəsi axtarır. [1, s.194-195]

Buna görə də dünya ədəbi-nəzəri fikrinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına dinamik təsirini gərəyincə dəyərləndirməkdən ötrü ədəbiyyat tarixçiləri və tənqidçilər yetkin nəticələrə gəlmək üçün Şərqi, Qərbi, rus, dünya ədəbi-nəzəri fikrinin milli bədii süurumuzda tarixi təkamül yaratmasını əsaslı öyrənməlidirlər. Əlbəttə, dünya ədəbi-nəzəri fikrinin ədəbiyyatşünaslığımıza və ədəbi-fəlsəfi düşüncəmizə təsir mənzərəsi o zaman daha dolğun olacaq ki, bu zaman onu digər türk xalqlarının da milli ədəbiyyatlarının tarixi təkamülü kontekstində izləmək mümkün olacaqdır. Alimlər bunu da yaxşı bilirlər ki, ədəbi-nəzəri fikrin hər bir mərhələsi, cərəyan və meyilləri konkret bədii-fəlsəfi və estetik hadisə kimi ortaya çıxır. Biz romantizm və realizm kimi hadisələrdən, İntibah ədəbiyyatından bəhs etdikdə, həm də onların özlərinin sırf poetika sistemləri və estetik baxışlar ilə reallaşdığını söyləməliyik. Hər bir ədəbi mərhələ, onların ortaya gətirdiyi poetika elementləri, təsvir sistemləri və vasitələri, onların bədii təfəkkürdə interpretasiyası, milli söz sənətimizə və nəzəri baxışlarımıza gətirdiyi yeniliklər, onun Avropa İntibahı təcrübəsindən yararlanıb əsaslı nəzəri ümumiləşdirmələrdən gəlməsi də olduqca maraqlıdır.

1963-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universiteti Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının əməkdaşlarının hazırdığı “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” dərsliyi əvvəlki bu tipli əsərlərdən fərqlənməklə oxucuları təkcə ədəbiyyat nəzəriyyəsinin ümumi hökm və əsasları ilə tanış etməmiş, həm də klassik Şərqi poetikasının spesifikasiyasını izah edərək, “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, “Ədəbiyyatşünaslığa giriş” və “Qəvaidi-ədəbiyyat” (“Ədəbi qaydalar”) kitablarının faydalı elementlərindən istifadəni daha çox diqqət mərkəzinə çəkmişdir. [4]

Bu dərsləkdə Qərbi Avropa ədəbiyyatının nəzəri məsələlərinin, ədəbiyyatda mükəmməl nəzəri sistem yaradan alimlərin (xüsusən, Aristotelin “Poetika”, “Siyasət” və “Ritorika” əsərlərində) ədəbiyyatın mühüm nəzəri problemləri öyrənilmişdir. Nəzəriyyə və mülahizələri uzun müddət fikir dərinliyi ilə seçilən bu mütəfəkkirin müddəaları ədəbiyyatşünaslığın bel sütununu təşkil etmiş, yalnız İntibah dövrü sənətkarlarının (Servantes, Lope de Veqa) sənətdə hümanist ideyalarını irəli sürmüş, XVIII əsrdə yaşamış fransız yazıçısı Bualo “Şeir sənəti” əsərində klassisizmin qaydalarını ümumiləşdirmişdir Qərbi ədəbi-nəzəri fikrində mühüm rol oynamış D.Didro, Q.Lessinq, Rusiyada M.Lomonosov, A.Radişşev və başqalarının ədəbi janrlar arasındakı fərqlərə nəzər yetirmələri, Hegelin ədəbi-nəzəri məsələləri tədqiq etməsi, V.Belinski, A.Hertsen, N.Çernişevski, N.

Dobrolyubov, N.Saltkov-Şedrin, N.Nekrasov və digərlərinin ədəbiyyatın inkişafı ilə bağlı irəli sürdüyü inkişafı şərtləndirdiklərini ortaya qoymuşlar.

“Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” dərslərinə “Müqəddimə” yazmış P.Xəlilov söyləmişdir ki, rus demokratlarının nəzəri mülahizələri yalnız rus ədəbiyyatına, yaxud slavyan xalqları ədəbiyyatının deyil, bütün dünya ədəbiyyatının zəngin, çoxəsrlik tarixinə əsaslanmışdır. [5, s.8] Bununla belə, alimin “Şərqlə ölkələrində sistemli ədəbiyyat nəzəriyyəsi yaradılmamışdır” fikri bizdə bir qədər təəccüb doğurur. [5, s.9] Düzdür, o, daha sonra belə yanaşmanı xeyli dərəcədə yumşaldaraq ayrı-ayrı Şərqlə alimlərinin ədəbiyyatın bəzi məsələləri ilə məşğul olduğunu, yeri gəldikcə öz əsərlərində ədəbiyyata dair fikirlər söylədiklərini, söz sənətkarlığından bəhs etdiklərini, X.Təbrizinin poeziyanın həyatiliyi, onun insan süuruna və əxlaqına faydalı təsiri, onun “şeyirdə təxəyyülatdan başqa, bir də həyat olmalıdır” mülahizələrinin nəzəri xarakterini, Nizaminin əsərlərində ədəbi-nəzəri baxışların yer aldığını, şeirin nəsrə nisbətən çətin sənət olduğunu, libasın dəyişəndə şeirin çox şey itirdiyini, Füzulidə şeirə varlığın inikasını kimi baxılmasını, onun yüksək hisslər tərənnümü etməsini, elmsiz şeiri özülsüz divara bənzətdiyini, formanın məzmunundan asılılığına toxunduğunu, şeirin zərifliyindən və səmimiliyindən bəhs açmasını təqdir etmişdir. [5, s.9-10] Odu ki, dünya ədəbi-nəzəri fikrindən (Şərqlə, Qərblə, rus və s.) Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı orta əsrlər dövründən başlayaraq yararlanmış, sonrakı dövrlərdə (XIX və XX əsrlərdə) Qərblə və rus nəzəri fikrinin ədəbiyyatşünaslığımıza təsiri daha ardıcıl və davamlı xarakter almışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Alışanlı Ş. Müasir humanitar təfəkkür və ədəbi fikrin dövrləşdirilməsi problemi // Humanitar elmlərin müasir durumu və ədəbiyyatşünaslığın nəzəri-metodoloji məsələləri Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Elm, 2010, s. 194-225
2. Alışanlı Ş. Müasir humanitar təfəkkür və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Bakı: Elm, 2011, 376 s.
3. Əbilov A.İ. Hüseyn Cavid yaradıcılığının ədəbi-fəlsəfi qaynaqları. Filol. üzrə fəls. dokt. diss. avtoref. Bakı, 2010, 33 s.
4. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1963, 216 s.
5. Xəlilov P. Müqəddimə // Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1963, s. 4-15

РЕЗЮМЕ

МИРОВАЯ ЛИТЕРАТУРНО-ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Ибрагимова Н.Н.

Ключевые слова: *литературно-теоретическая мысль, принцип и категории, литература, философия, феномен культуры, историческая эволюция, динамичное влияние, азербайджанское литературоведение.*

В представленной статье анализируются особенности мировой литературно-критической мысли, благотворно повлиявшие на развитие азербайджанского литературоведения. При изучении проблемы ярко бросается в глаза как азербайджанское литературоведение, используя основные положения мировой литературы, прошло несколько этапов. Рецепция основных положений восточной, западноевропейской, русской и мировой литературы, идущая от их философско-эстетического мышления, направления, течения, методы и теории, войдя в наше литературоведение, по сути были использованы нашими литературоведами. Для полноценности анализа этого влияния наши литературоведы рассматривают данную проблему в контексте взаимосвязей философии и литературы, а также как единую цепь литературно-теоретического развития. В результате изучения данного вопроса, мы приходим к мысли о том, что азербайджанское литературоведение начало благотворно использовать основные литературно-теоретические положения, начиная с средних

веков, где с каждым этапом это влияние в XIX – XX веках, также в конце XX – начала XXI века носит системный и последовательный характер.

SUMMARY
WORLD LITERARY AND THEORETICAL THOUGHT
AND AZERBAIJANI LITERARY CRITICISM

Ibrahimova N.N.

Key words: *literary and theoretical thought, principle and categories, literature, philosophy, cultural phenomenon, historical evolution, dynamic influence, Azerbaijani literary criticism.*

The presented article analyzes the features of world literary and critical thought that have beneficially influenced the development of Azerbaijani literary criticism. When studying the problem, it is striking how Azerbaijani literary studies, using the main provisions of world literature, passed several stages. The reception of the main provisions of Eastern, Western European, Russian and world literature, going from their philosophical and aesthetic thinking direction, course, method and theory, entering into our literary criticism, in fact, were used by our literary scholars. For a full analysis of this influence, our literary scholars consider this problem in the context of the relationship of philosophy and literature, as well as a single chain of literary and theoretical development. As a result of studying this issue, we come to the conclusion that Azerbaijani literary studies have begun to make beneficial use of the basic literary and theoretical provisions, starting from the Middle Ages, where with each stage this influence was in the 19th-20th centuries, and also in the late 20th and early 21st centuries and was systemic and consistent.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	30.10.2020
	Son variant	04.12.2020